

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 37.014

Кисельов Сергій, Рябов Сергій

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ¹

«Стан політичних почуттів у державі є, напевне, найголовнішою перевіркою легітимності політичної системи».

Герберт Алмонд [18, 100]

У статті розглядається процес становлення політичної культури в Україні. Автори роблять теоретичний аналіз понять «політична культура» та «громадянська культура». Досліджується вплив політичної культури на проблеми національної безпеки. Робиться наголос на необхідності розбудови системи громадянської освіти як чинника формування політичної культури.

Вступ

Очевидною є істина про те, що демократичні порядки не запроваджуються декретами та наказами. Здійснювані у процесі модернізації суспільства реконструкція адміністративного апарату і законодавчої бази неодмінно мають супроводжуватися відповідними змінами політичної свідомості мас, зокрема вкоріненням у ній релевантного смислу свободи, права та обов'язку, конституційної освіченості, набуттям громадянами навичок у правовий спосіб домагатися справедливого і динамічного здійснення їхніх законних інтересів. Такий стан свідомості людей є визначальною ознакою громадянського суспільства як неодмінної передумови демократичної держави і водночас як певної альтернативи формалізму казенних структур та інтенцій державно-апаратного адміністрування.

Тема політичної культури апоріорі викликає стереотипну констатацію її низького рівня в Україні. Однак експерти втрачають впевненість і одностайність у цьому питанні, коли йдеться про критерії оцінки й параметри виміру рівня політичної культури в суспільстві, про принципову можливість формуючого впливу на її становлення, про чинники

її розвитку. Що ж таке політична культура демократичного суспільства? Які показники складають адекватне уявлення про її стан, у який спосіб суспільство може й повинно впливати на неї? Пошук відповідей на ці запитання у будь-якій державі рано чи пізно, але неодмінно постає на порядку денному державного будівництва, потребує попереднього теоретичного осмислення.

Контекст розмови про політичну культуру в Україні зітканий з протилежностей. З одного боку, маємо беззастережну констатацію її низького рівня, а з другого - невизначеність основоположних дефініцій, критеріїв оцінки й параметрів виміру рівня політичної культури в суспільстві. З одного боку, намагання уникнути загроз, пов'язаних із властивим тоталітаризму маніпулюванням політичною свідомістю, а з другого - визнання необхідності подолати стихію у її становленні, забезпечити його методично, фінансово й організаційно. З одного боку, як свідчення низького рівня політичної культури співгромадян, наводимо малі показники інформованості й залученості населення до політичного життя, але поряд із цим отримуємо дані про незначну готовність населення до нелегітимних форм соціального протесту, що в

¹ Стаття була написана у 1998 р. в Національному інституті стратегічних досліджень. Усі дані наново перевірені. Внесено необхідні правки.

демократичних умовах є ознакою належного рівня культури.

Мета цієї роботи - показати, що суттєвою передумовою національної безпеки й соціальної стабільності, поряд з такими її чинниками, як економіка, внутрішня й зовнішня політика, соціальна сфера, військова справа тощо, є царина духовної культури та культури політичної зокрема.

Загальнокультурний процес та поняття культури

Узагалі культура - це «специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, що постає у продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності взаємин людей із природою, між собою, з самими собою» [2, 292]. Витвором людської культури в такому широкому, філософському розумінні, продуктом людської творчості, а не природної спонтанності є політика. Політика, політична взаємодія - це поширена в суспільстві культура існування громадою, цілісним соціумом. Таке існування неодмінно потребує його регламентування - встановлення й дотримання певних обов'язкових для всіх норм, правил, законів, які, навіть якщо комусь здаються несправедливими, усе ж є вираженням певного способу суспільної унормованості. Сукупність соціальних норм у відповідних історичних формах їхнього існування, таких як звичай, прецедент, закон, поряд із матеріальним виробництвом та художньою творчістю є одним із виражень загальної культури відповідної епохи, обумовленої існуючим суспільним ладом, соціально-політичною структурою, культурним розвитком, історичними традиціями, панівною ідеологією, іншими чинниками.

Культура постає основою осмислення світу, розкриває його цілісну сутність та значення кожної окремої його складової [4, 3]. Філософія, політика, мораль, художня творчість - усе це є зрізами культури як всезагального визначення реальності. «Осмислення світу як субстанції й через субстанцію є можливим завдяки здатності людини до безкінечного узагальнення, організації свого досвіду в формах культури, у формах теоретичного мислення» [4, 4].

Теоретичне, наукове, узагальнююче мислення є вагомою складовою загальної культури того чи іншого суспільства. Неувага до соціальної теорії, діяльність за методом спроб та помилок незмінно призводить до хибних результатів у соціальній практиці. Коли у VI ст. до Р. Х. Стародавній Китай постав перед крахом державності, його жителі звернулися до Конфуція та його етичних міркувань,

що, врешті, й урятувало імперію. Конфуціанство робило наголос на освіченості людини, на її свідомому творенні власного життя.

За часи радянської влади соціальну теорію було підмінено квазітеорією - ідеологією, не в останню чергу через те, що неосвіченою людиною простіше керувати, маніпулювати її свідомістю. Усе гуманітарне, ба навіть природниче знання повинно було обґрунтовувати абсолютну істинність однієї ідеології [6, 136]. Повною мірою це стосувалося й культурології, яка до так званої горбачовської «перебудови» вважалася «буржуазним» явищем, таким, що не відповідає реальностям радянського життя.

За цих умов література фактично опинилася за межами мистецтва (згадаймо хоча б про «завдання у галузі літератури та мистецтва»; більш-менш знайома з логікою людини розуміє, що сполучник «та» в даному випадку має розділове значення), а Міністерство культури було інституцією, яка мала політично сприяти розвитку мистецтва, але аж ніяк не культури в цілому. Таке відбувалося не через те, що суспільна свідомість «не дозріла» до справжнього розуміння феномену культури, а тому, що, як уже зазначалося, теоретичні проблеми мали суто політичне, ідеологічне значення.

І подосі ставлення до культури залишається таким, як про це пишуть українські культурологи: «Культура виглядає і часто сприймається як деякий доповнювальний, значною мірою вторинний фактор розвитку людини, що породжувало і породжує ще й сьогодні відповідне ставлення і сумнозвісний «залишковий» принцип її субсидіювання» [9, 5].

Критичний рівень нинішнього життя українського суспільства змушує знову, вже вкотре, повернутися до проблем культури, але не лише в теоретичному, а й у суто практичному плані. Можливо, ці проблеми й не були б такими гострими, якби дійсно кожна людина мала необхідний мінімум матеріального забезпечення. Але, якщо сьогодні в економічній сфері важко знайти шляхи до вирішення нагальних проблем, то прорив потрібно робити в іншій, більш широкій сфері, яка дійсно охоплює всю людську, а отже, і суспільну реальність. Це - сфера культури. «Звичне людям предметне існування культури є лише однією стороною її реального буття, її зовнішньою даністю. Другу сторону її дійсності створює шар смислового змісту - те, як є «заданим» людині світ усією своєю побудовою та попередньою історією саморозвитку» [9, 9].

Звичайно ж, суто теоретичний аналіз дещо збіднює уявлення про предмет дослідження, однак без цього, напевне, буває неможливим повне

розуміння світу. Через це ми й змушені виокремлювати певні аспекти загальнокультурного, тобто цілісного бачення людської реальності, одним з яких є предметний світ культури, іншим - соціальне оточення людини. Сюди ж належить розділення культурних цінностей на загальнолюдські та локальні. Незалежно від того, який аспект культури обирається, важливо, щоб при розкритті будь-якого з них не загубилася культура як така, щоб і в теорії, і в реаліях людського життя сама людина залишалася цілісною. Таке теоретичне «вбивство» предмета дослідження є одним з правил епістемологічної гри. Однак у теорії услід за аналізом іде синтез; на практиці ж, за правилом, на аналізі зупиняються, що робить результат діяльності, м'яко кажучи, не відповідним поставленій меті. А тому й зусилля, спрямовані на досягнення цієї мети, виявляються марними.

Економічні відносини є лише однією зі складових людської реальності як культури. Можна сперечатися стосовно того, наприклад, визначає економіка політику чи навпаки. І той, і інший підхід до проблеми позначає насамперед, однобокність вирішення проблеми, і це добре було показано Бертраном Расселом у книзі «Влада» [14, 5-6].

Світовий досвід переконує, що всебічний розвиток суспільства і, зокрема, економічне зростання значною мірою залежать і від культурних чинників. Так, економічне піднесення в Японії після Другої світової війни пояснюється, крім прямих інвестицій, ще й тим, що японці спиралися на культурні традиції як у соціальній сфері, так і в духовній. Такі, здавалося б, «ефемерні» поняття, як «нація» та «дух нації», опиняються в центрі подій за часів екстремальних щодо всієї країни ситуацій. І справа тут не тільки і не стільки у так званому «відродженні» (традицій тощо), скільки в тому, що самі ці традиції мають відповідати сучасним реаліям. Для повноцінного буття людина повинна відчувати себе суб'єктом власного життя. Саме тому культуротворча діяльність неможлива за межами, що формують людину, насамперед за межами освіти.

Люди живуть сучасним, але в той самий час вони живуть і минулим, і майбутнім. Якщо ми обмежимо наше існування за рахунок одного з цих вимірів, то ми обмежимо й повноцінність нашого життя як людського. Бо, не побоїмось показатися тривіальними, без минулого немає сучасного, без сучасного немає майбутнього, але без майбутнього сучасного також немає, тому що сучасне - це не якесь становище, це - процес, що постійно змінюється, і, елімінуючи майбутнє, ми самі ставимо йому межу, тобто зупиняємо власний розвиток. Тому на сучасному лежить тягар задоволення

та не лише власні потреби, а й потреби минулого та майбутнього. Тяжіння виключно до минулого властиве людині, яка нічого собою не становить. Проте кожен бажає відчувати власну значущість і шукає її у предках, традиціях, у приналежності до якоїсь спільноти, яка й надає йому цю значущість. Але така людина виявляється досить безпорадною, бо вона не є справді суб'єктом власного буття, не спроможна вийти з кризового стану.

Політична культура у загальнокультурному контексті

Суттєвою складовою загальної культури є культура політична, яка обумовлюється знаннями й поінформованістю людей, їхніми уявленнями про суспільство, образами держави, порядку тощо.

Функція володарювання значною мірою є наслідком визнання її підвладними. Ніколи формування й діяльність інституцій влади не були можливими без пересічних громадян, без їхньої участі. Від прадавніх часів властиві носієві влади ознаки - сила, розум, сміливість, багатство тощо - сприймалися як свідчення його причетності до надповсякденного авторитету, представництва вищого авторитету у безпосередньому житті громади. Своєрідним опосередкованим способом волевиявлення народу, видом плебісцитарного легітимізування влади буває самий факт екзистенційного визнання існуючої влади, що виражається у згоді людей підкорятися їй, жити під її проводом. Стабільною є система, коли не влада запроваджує свободу й наділяє нею людей, а, навпаки, вільне волевиявлення громадян створює органи влади. Не лише зараз, а й у давнину формування і функціонування інституцій влади було неможливим без визнання повноважень підвладними, без згоди останніх вбачати в цих інституціях імперативне представництво загального, сутності буття, легітимне врядування.

Політична поведінка людей, її характер значною мірою залежать від усталеної в суспільстві традиції легітимації влади, політичного процесу й політичних цінностей, тобто мотивів та критеріїв визнання прийнятності й правомірності, законності політичних рішень та дій. Залежно від того, який з напрямків легітимації переважає, політична поведінка людей може набувати ознак екстремістського стилю або ж стилю взаємного узгодження інтересів. Сучасна культура плебісцитарної легітимації влади має складний, комплексний, багатовимірний характер, містить у собі елементи парадигм минулого (такі як жереб, геронтократія, конвенція), поєднує раціональні критерії (законовідповідність, перш за все) з індикаторами й чинниками прото-концептуального й метараціонального типу. Таке

відтворення повноти, цілісності політичної свідомості має стати наріжним каменем сучасної політичної культури.

Пропонуємо розрізнити у структурі феномену політичної культури власне культуру політичності та культуру громадянськості. Якщо культура політичності (схильність людей боротися за переважне здійснення їхніх *окремих* інтересів, змагатися за владу, за домінування якоїсь однієї сили) пов'язана з розшаруванням суспільства, протистоянням і навіть конфронтацією верств, то культура громадянськості виражається у ставленні населення до влади й існуючого порядку, знанні й визнанні суспільних норм, готовності їх дотримуватися, почуттях державної значущості й патріотизму. До її змісту входять знання про права й обов'язки громадян, про влаштування держави, існуючу політичну систему, головні конституційні й законодавчі регламенти та процедури політичного (зокрема, виборчого) процесу. Належний рівень розвитку культури громадянськості сприяє подоланню абсентеїзму, політичній, громадянській соціалізації молоді, формуванню ідеалів демократизму, державності.

Аби відрізнити громадянство як формально-юридичний статус особи, що надається їй після досягнення відповідного віку або через натуралізацію, від громадянства як стану свідомості, духовно-моральної вартості, для другого випадку вживають поняття «громадянськість». Громадянськість – це світоглядно-психологічна характеристика людини, що виходить із її державної самоідентифікації,

Громадянство

- приналежність людини до якоїсь держави, суспільства, нації, підданство, підпорядкованість законам держави;
- наділеність обов'язками перед державою (коло яких в основному зводиться до сплати податків, виконання військової повинності, дотримання законів);
- володіння відповідними соціальними, політичними, майновими тощо правами.

відчуття себе громадянином конкретної країни, лояльного ставлення до її інституцій та законів, почуття власної гідності у стосунках з представниками влади, знання і поважання прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність і вміння домогтися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальне ставлення до своїх обов'язків перед державою, патріотизм. Якщо громадянство надається резолюцією офіційної установи і настає із врученням відповідного свідоцтва (за наявності необхідних формальних умов), то громадянськість формується, вона є наслідком тривалого виховного впливу, громадянської соціалізації особистості – її інтегрування в суспільне життя на відповідних засадах (за демократії це, передусім, принципи поважання прав, рівноправ'я і взаємної відповідальності), і може зберігатися навіть після втрати формального громадянства, підданства. Якщо громадянство, статус громадянина *надається* людині, то громадянськість, культура громадянськості *формується*, виховується, має бути предметом цілеспрямованого, виваженого державного впливу

Громадянин – це насамперед член владно організованого суспільства, через що найпершою ознакою громадянськості, громадянською чеснотою є здатність людини з повагою ставитися до існуючих у суспільстві норм та імперативів, дотримуватися їх, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою, – те, що називають законслухняністю. У зв'язку з цим цікаво зазначити, що всім відоме

Громадянськість

- законслухняність, лояльне і водночас вимогливе ставлення людини до органів та інституцій державної влади, згода перебувати у чинному «правовому полі», відповідальне виконання обов'язків перед державою й суспільством;
- знання основних законодавчих норм, що регламентують життя громадян;
- знання і поважання прав людини, готовність і вміння домогтися дотримання власних конституційних інтересів, вимагати від держави виконання її функцій;
- шанування цінностей громадянського суспільства (свободи, вільних асоціацій, підприємництва, приватності, неофіційності людських взаємин тощо);
- морально-психологічний, світоглядний стан особи, усвідомлення нею власної причетності до спільноти, її культури й цінностей (патріотизм), прийняття порядків своєї держави.

слово «ідіот» у давньогрецькому вжитку (ιδιώτης) означало «окрему людину, того, хто живе одно-особно, відокремлено від інших людей, сам для себе», а також - «невігласа», «профана», «простака» [17, 336]. Альтернативою цьому аспекту культури громадянськості є анархістське ставлення до держави, її настанов і законів, до необхідності їх дотримуватися, заперечення будь-якої влади, невизнання жодного авторитету, якому б людина мусила підкорятися. Абсолютизація проголошеної анархістською ідеологією вартості - священності й недоторканності людської свободи - призводить до правового нігілізму, антисоціальних проявів і громадянського вандалізму. Недержавне тут збігається з антигромадським, антисоціальним.

Іншою ознакою громадянської культури, культури життя громадою є лояльність - визнання і прихильне ставлення до чинних законів, установленої влади, згода перебувати у діючому «правовому полі». Лояльність громадянина - це його здатність до самообмеження власної свободи через підпорядкування своєї діяльності чинним законам держави. Звідси - культура громадянськості визначається рівнем правосвідомості людей - їхніми уявленнями про те, що є законним, а що незаконним, знанням норм суспільного регулювання. Своєрідним утіленням аспекту політичної культури на вітчизняних теренах, що розглядається, був общинний селянський побут, коли взаємодія людей між собою здійснювалася на засадах громадського самоврядування, ґрунтувалася на народному (звичаєвому) праві, сила дії якого не поступалася силі юридичних законів. Общинність, законослухняність, лояльність були найпершими ознаками громадянської культури, які формувалися ще в античному державному середовищі.

Утім законослухняність не може бути безмежною, цілковитою (адже бувають закони й неправові), некритичною, перетворюватися на конформну слухняність, на таке собі етатистське рабство. Через те що держава - це ще й формалізований, відділений від громадянського суспільства апарат врядування цим суспільством, іншою суттєвою ознакою культури громадянськості є здатність особистості дистанціюватися від того, що є «казенним», відрізнити державне (формальне) від безпосередньо людського, визнавати цінності громадянського суспільства, чинити опір зазіханням апаратного бюрократизму на них, у відносинах із державою відчувати власну гідність і шанувати гідність інших. Одне суспільство, нація відрізняється від іншого не тільки суспільно-політичним ладом, технічними й виробничими досягненнями, рівнем життя та багатства людей, а ще й тим, наскільки поширена й «заглиблена» в ньому особис-

тісна самосвідомість, наскільки у громадянах розвинута потреба у їхніх власних правах, свободах та їх поважанні. За цим показником - громадянським, цивільним відстоюванням особистості від держави - розрізняють окремі типи громадянської культури, кожний з яких відображує конкретний спосіб взаємодії держави та громадянського суспільства, міру «проникнення» держави у суспільство, охоплення його, відповідає тому чи тому типу політичного режиму.

Відомо, що суттєвою ознакою будь-якого політичного режиму є відповідно налаштоване громадянство. Тоталітарні політичні порядки складаються й надовго затверджуються там, де серед посільства панують звичка ділити світ, людей на «наших» і «ворогів», нетерпимість до іншої, а головне, незалежної думки, схильність пояснювати її появу чієюсь нерозумністю або й злим наміром, некритичність до себе, відмова від діалогу з тим, хто незгідний, агресивність у всьому, що стосується власних симпатій і антипатій, потреба або панувати, або підкорятися. Ось чому виявляються марними будь-які спроби встановити демократичний лад у суспільстві, культура громадянськості в якому далека від демократичної. Там, де люди байдужі до цінностей і норм демократії, відсутні навички користування власними правами і свободами, боротьби за них, формується своєрідне пристосовництво до атмосфери всездозволеності, породжуваної тоталітаристським зневажанням людських прав. Тоталітарний тип громадянської культури характеризується цілковитим або й значним (тотальним) підпорядкуванням громадян якійсь одній політичній силі, ідеологічній настанові.

Суперечливе, перехідне ество авторитарного режиму робить визначальною ознакою властивого йому типу громадянської культури суперечність між наріканням на суворий, часто й неправовий закон, опір йому, боротьбу за його зміну та, з другого боку, необхідність дотримуватися його. «Dura lex, sed lex» - ось принцип авторитаризму і наріжна ідея відповідного йому типу громадянської культури. Авторитаризм здійснює місію громадянської соціалізації індивідів, формує необхідну для демократичного життя культуру дотримання законів, не перешкоджаючи структурованості суспільства, а отже, розгортанню легальних, здійснюваних на конституційних засадах змагань за прийняття законів і задоволення інтересів.

Ознаками громадянської культури демократичного типу є законослухняне, лояльне і разом з тим вимогливе, критичне ставлення людей до інституцій влади та їхніх настанов, цінування особистості своїх інтересів і позицій та здатність їх

захищати і здійснювати; це, зрештою, патріотизм.

Третій аспект культури громадянськості пов'язаний із сутністю держави як територіально організованої спільноти, держави-країни й означає приналежність особистості до якоїсь держави, підданство, наслідком чого є відповідна правособ'єктність, те, що на людину поширюються права, надані цією державою, її захист, обов'язки, визначені її законами. Громадянською чеснотою у цьому плані постає патріотичність, любов до своєї вітчизни, шанування її історії, здатність перейматися її сьогоднішніми проблемами, долею співвітчизників. «Любов до батьківщини у римлян - це релігійне почуття такою ж мірою, як і політичне: їхні боги - римляни й живуть на землі... Місто, в якому ми живемо, релігія, яку сповідуємо, держава, до складу якої входимо, складають... три особливі світи, завжди розділені, часто навіть ворожі один одному. У древніх же всі вони поєднувалися в одному, в державі. Вона була містом, їй приносили в жертву сім'ю; вона зливалася з релігією; серце й думка людини цілком належали їй вітчизні, і хоч би з якого боку ми заглянули у душу римлянина, завжди ми знайдемо в ній лише громадянина» [5, 377].

Патріотизм є позаполітичною цінністю й означає любов до країни, а не до держави, не до влади. Влада має бути предметом поштивого, однак критичного й вимогливого ставлення до неї підвладних, їй тільки слід віддавати належне - кесареве. Любов же до влади - це політичне холуйство. Громадянською чеснотою є любов до вітчизни, причому за будь-якої влади; справжній патріот шанує й любить свою батьківщину не тільки в часи її розквіту, але й у скруті, коли владу мають, на його думку, недостойні люди. Патріотичність вважається ознакою високої культури громадянина, доки вона не перетворюється на пихатий шовінізм, доки людина здатна цінувати таку саму любов до своєї країни в іншого, поважати його патріотичні почуття, розуміти, що в кожного є своя patria.

Як члени громадянського суспільства люди змагаються між собою за задоволення своїх прагнень, вдаються до політичних заходів, намагаються оволодіти державою чи окремими її важелями й використати їх у власних цілях. При цьому державний апарат виявляється знаряддям задоволення лише окремих інтересів, об'єктом упередженого впливу, предметом політичних змагань. Саме у площині співіснування, взаємодії з державою люди стають учасниками політичного процесу, чинять політичні дії. Характер, спосіб, зміст політичної діяльності людей виражається поняттям «культура політичності», стан якої відбиває

їхню схильність і готовність до участі в боротьбі за здійснення своїх інтересів, до змагань з іншими верствами і політичними силами за вплив на владу або й за її завоювання. Будь-яка політичність починається з диференціації й розрізнення верств, з усвідомлення, що «ми» - не «вони», ми - інші. Визначальною рисою будь-якої політичної культури є насамперед розуміння людьми власних, особистих інтересів, їхньої відмінності від інтересів інших, а її основою - класова, групова, корпоративна свідомість. Іншою складовою політичної культури є знання того, як улаштована політична система суспільства, якими є прерогативи й функціональні можливості їхніх підрозділів, як належить впливати на них, апелювати до державних структур і офіційних установ, які прийоми й методи взаємодії тут є прийнятними і найбільш дієвими.

Політична культура певного суспільства чи окремої верстви значною мірою зумовлена існуючим типом культури громадянськості. Нагадаємо, що визначальною засадою кожного такого типу є характер взаємодії громадянського суспільства з державою. Тоталітарний тип громадянської культури характеризується цілковитим або й значним (тотальним) підпорядкуванням громадян якійсь одній політичній силі, ідеологічній настанові.

Разом з цим слід зазначити, що надмірне акцентування класового, ідеологічного начала в політиці неодмінно призводить до перетворення політичної свідомості на «культуру» ненависті, ворожого ставлення до всього, що є «не нашим», іншим. Однак політика - це не тільки руйнівна боротьба за своє, а й пошуки способів узгодити інтереси, які є різними або навіть антагоністичними. Коли ж наголошується тільки класове в ній, коли політика перетворюється лише на змагання, це призводить до перекручення, спотворення політичного ества, до політизації суспільного життя, домінування в ньому екстремістських настроїв. Екстремізм, як схильність суб'єктів політики до крайніх заходів та дій, нетерпимість, несприйняття й неприйняття інших, чужих позицій, думок та вподобань, як абсолютна безкомпромісність, є незмінним супутником класової зашореності, обмеженості політичної свідомості самими тільки груповими, окремими інтересами. За правилом, екстремістська політична культура зорієнтована на використання силових заходів, на примушування, нав'язування якоїсь однієї думки, позиції як єдино правильної й обов'язкової для всіх.

Войовнича нетерпимість, категоричність, безкомпромісність - такі ознаки «класової», ідеологізованої політичної культури, одним із виражень якої є так звана «мітингова демократія». Багатома-

нітне політичне життя сучасного суспільства не може бути охоплене самими тільки формами екстремістсько-боротьбистського штибу, ознакою яких є претензія прибічників якоїсь однієї ідеї на її доконечну правдивість й усезагальне визнання всіма як єдино правильної. У політичних змаганнях емоції та пристрасті не повинні брати гору над розважливостю. Мітинг і подібні до нього форми політичної діяльності є вагомим засобом політичної, зокрема виборчої, пропаганди й агітації, але у правовому демократичному суспільстві вони не можуть бути єдиним дієвим знаряддям розв'язання соціально-політичних проблем.

Вважається, що в радянському суспільстві неначе існувала негласна угода між державою й людиною: держава нам дає блага, а ми за це мовчимо й відмовляємося від участі в політиці. Як безсумнівні, «науково обґрунтовані» істини, в радянському суспільстві тривалий час подавалися, наприклад, такі міркування: «В узагальненому, концентрованому вигляді політичні якості особистості виявляються у цілковитій і діяльній відданості справі Комуністичної партії. Її кадри, що складають апарат соціалістичного управління, повинні мати їх повною мірою. Отже, політичні якості людини, її політична культура - єдність, сплав політичного знання (свідомості), політичного переконання й активної політичної практичної діяльності (залученості до політичного життя, використання політичної влади» [17, 336]. Таким «науковим» істинам відповідало те, що радянська людина була «заражена» ідеологією, «хворою» на політичну параною.

Парадоксальний, суперечливий характер відносин радянської держави з народом так констатував свого часу С. Франк: «Радянська влада... тримається не тільки механічно, за допомогою своєї системи жадливого примушування й терору, й навіть не тільки на силі історичної інерції, природної, після такого величезного розмаху; вона тримається, перш за все, на ваганні, остаточно не визначеному ставленні до неї народних мас. Народ - якщо не переважна його більшість, то принаймні активна меншість, яка скрізь є вирішальною, - вбачає у нинішній владі свого союзника-ворога - союзника у боротьбі з його одвічним ворогом - «панамі», й ворога у справі позитивного влаштування життя» [16, 218].

Однією з перших і чи не єдиною на ті часи формою громадянського опору, своєрідним, властивим тільки соціалістичним режимам різновидом опозиції владі, протидії тоталітарним тенденціям було підготовлене «хрущовською відлигою» дисидентство як органічна складова правозахисного руху. Вимагаючи звести стосунки особистості з

державою до мінімальної прагматичної формули: ти мені - дотримання моїх прав, а я тобі - дотримання законів, першими за радянських умов відкрито заговорили про права людини як про підґрунтя справедливого, демократичного ладу дисиденти 60-х років, які значною мірою прислухалися формуванню політичної культури демократичного типу, вимагали, щоб висловлення критики на адресу влади та офіційних структур, заклики до змін, нехай радикальних, але ненасильницьких, не спричиняли до ув'язнення й репресій. Натомість у радянський кримінальний кодекс терміново були включені статті, які дозволяли владі вважати злочином передачу й зберігання будь-якої інформації, що розходиться з офіційною. Дисидентство не мало певних організаційних форм, а було радше суто особистісним рухом, спорадичними виступами проти «системи», рухом нонконформістів. Воно не було власне політичною боротьбою, виступами політиків, а виглядало скоріше як моральне неприйняття режиму, незгода інтегруватися в нього, «неучасть у брехні» (Солженіцин). Значення дисидентства полягає вже в самому факті його існування. Рух, який виріс із властиво морального протистояння режимові, став способом, засобом збереження суспільної гідності, честі. Дисиденти за наших умов були предтечами справжньої політичної опозиції як неодмінного елементу демократичного й стабільного суспільства. Головним наслідком дисидентського руху стала структурна зміна масової свідомості, яка зачепила фундаментальну проблематику праворозуміння.

Важливим показником стану політичної культури взагалі й особливо електоральної культури є абсентеїзм. Відомо, що загальне і рівне виборче право тільки від середини ХХ століття набуло визнання як невід'ємна норма цивілізованого суспільства й ознака його демократичності. Саме з цього часу спостерігається нове явище - відмова від його використання, абсентеїзм. Існує багато причин того, чому люди не погоджуються брати участь у політичних подіях, зокрема йти на вибори. Ясна річ, абсентеїзм може бути пов'язаний із нерозвиненою політичною свідомістю людей, коли їхні інтереси обмежуються здобуванням хліба насущного. Мотивом абсентеїзму може бути й протест проти недемократичного виборчого законодавства, проти недоліків виборчої системи або існуючої форми правління взагалі. Абсентеїзм може бути й відбиттям прагнення людей відсторонитися від політики, в якій вони вбачають марнославне й амбіційне змагання групових, егоїстичних інтересів. Порівняльний аналіз проведення виборів у шістнадцяти країнах Заходу за останні три десятиріччя засвідчив, що певний вплив на мобілізацію

виборців справляє характер виборчої системи. З'ясовано, що до зниження рівня активності й залученості громадян до політичного життя країни призводить притаманне пропорційному порядку проведення виборів ураження одного з базових принципів демократичного правління - партійної біполярності, яка передбачає розгорнуту міжпартійну, міжкоаліційну боротьбу, сутички із загальнозначущих проблем.

У більшості суспільств ліберальної демократії вважається, що не йти на вибори - це таке саме право вільної людини, як і решта, що їх гарантує особистості цивілізоване суспільство. Це є право не віддавати свій голос вимушено й беззастережно, цінувати його і сподіватися на поважне ставлення до нього інших.

Одним із джерел можливої соціальної напруженості в Україні, ймовірним каталізатором нестабільності, особливо на тлі таких обставин, як поглиблення контрасту між бідними й багатими, поширеність практики правопорушень, може стати отриманий у спадок стан політичної свідомості і культури громадянськості. В Україні ще й досі відчутна спадщина ідеології тоталітаризму, якій властиві войовничість, прагнення ділити світ, людей на «наших» і «ворогів», культивувати нетерпимість до іншої, а головне, незалежної думки, пояснювати її появу чиєюсь нерозумністю або й злим наміром, не поступатися принципами й відмовлятися від діалогу. Байдужість людей до цінностей і норм демократії, відсутність навичок користування власними правами і свободами, боротьби за них, призводить до невитребуваності громадянськості, до формування своєрідного пристосовництва до атмосфери всюдозволеності й аномії, яка поширюється у суспільстві, що переживає стадію модернізації, до формування паралельних державним, нелегітимним структур влади, конфлікти яких між собою та з офіційними органами переводять напруженість із потенційної в актуальну.

Свідченням того, що вітчизняна громадянська свідомість ще не позбулася рудиментів тоталітаризму, властивих йому ціннісних стереотипів, служать хоча б поширені вимоги й заклики до одностайності у питаннях, які за своїм еством передбачають багатоманітне, плюральне ставлення до них (це і форми власності, і партійно-ідеологічні пріоритети, і духовно-ціннісні вподобання, і багато іншого). Ознакою тоталітарності постає й пригніченість, атрофія громадянської гідності, неспроможність багатьох громадян зв'язано поєднувати у своєму ставленні до державної

влади, до її настанов критичну вимогливість із лояльністю й законслухняністю. Відсутність громадянської культури виявляється у тому, що ще й досі багато хто визнає тільки щось одне - або тотальне заперечення геть усього, що виходить від влади, або ж вірнопідданську й безоглядну слухняність у всьому. Маємо нецінування громадянської свободи, перекинуте її розуміння як права порушувати закони, якщо вони когось не влаштовують чи здаються недемократичними. Тим часом справді демократична формула відносин особи з державою має виглядати так: ти мені - дотримання моїх прав, а я тобі - дотримання законів.

Ознакою демократичної громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи з повагою ставитися до існуючих у суспільстві норм та імперативів, дотримуватися їх, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою, - законслухняність. Іншим свідченням громадянськості, культури життя громадою є лояльність - визнання чинних законів, повноважності влади, згода перебувати в існуючому «правовому полі». Культура громадянськості визначається рівнем правосвідомості людей, їхнім знанням і розумінням того, що є законним, а що - незаконним.

Основною функцією «громадянської культури» стає виховання в широких верств почуття «причетності до цієї політичної системи, патріотизму» [1, 116].

Культивована у вітчизняній громадській свідомості звичка жити минулим послужила однією з причин того, що ще сьогодні можна спостерігати патерналістські настрої в нашій країні. Цікаво, що наприкінці 1997 року² при порушенні прав, за даними Київського міжнародного інституту соціології, не готові відстоювати власні права у виборчих кампаніях - 54,9 % (45,7 %) опитуваних, у збиранні підписів під колективними заявами - 52,2 % (46,75 %), у законних мітингах та демонстраціях - 56,2 % (62,7 %), у загрозі страйком - 69,1 % (76 %), у бойкоті (відмовою виконувати рішення адміністрації, органів влади) - 73,2 % (78,7 %), у несанкціонованих мітингах та демонстраціях - 80,3 % (86,5 %), у незаконних страйках - 83,5 % (89,3 %), у голодуваннях протесту - 84,7 % (92,0 %), у пікетуванні урядових установ - 80,7 % (88 %), у захопленні будинків - 88,3 % (95,7 %), у створенні озброєних загонів самозахисту - 85,6 % (94,5 %). Від 8,5 % до 12,5 % опитаних не визначилися з власною позицією [12, 8]. На перший погляд, з точки зору національної безпеки, тут немає нічого неприємного. Проте, якщо поставити

² У дужках - відповіді на ці ж питання, але у 2002 році - за даними КМІС

запитання, чи є подібні настрої ознакою політичної лояльності з боку громадян, отримуємо очевидні негативні відповіді:

Нагадаємо, що опитування проводилося за кілька місяців до виборів Верховної Ради Украї-

ни, і чи не варто замислитись над цими цифрами за кілька місяців до виборів Голови держави? І, взагалі, чи може влаштувати такий стан речей?

Спробуємо для наочності узагальнити ці дані. Об'єднаємо обидва пункти довіри, тобто «пов-

Політик	Повністю довіряю	Скоріше довіряю, ніж не довіряю	Важко сказати напевно	Скоріше недовіряю, ніж довіряю	Зовсім недовіряю	Не пам'ятаю такого
О. Мороз	3,9 %	9,0 %	35,0%	16,1%	26,7 %	9,3 %
П. Назаренко	1,6%	5,3 %	34,1 %	12,0%	31,1 %	15,9%
В. Лановий	4 %	10 %	36 %	5 %	13 %	31 %
Є. Марчук	1,3%	5,4 %	37,5 %	9,2 %	15,4%	31,2%
А. Матвієнко	0,5 %	2,0%	28,2 %	3,3%	5,7 %	60,3 %
П. Симоненко	2,3 %	4,5 %	28,6 %	8,6 %	20,4 %	35,5 %
В. Чорновіл	6,0 %	10,3 %	30,8 %	12,3%	27,3 %	13,2%
В. Пустовойтенко	3,0%	11,2%	39,1 %	5,5 %	9,4 %	31,7%
В. Яворівський	3,5 %	10,4%	31,5%	7,2 %	11,5%	36,0 %
Ю. Тимошенко	0,8 %	2,5 %	24,6%	3,3 %	6,6 %	62,2 %
В. Ющенко	5,0 %	10,7%	31,6%	4,8 %	8,6%	39,3 %
Президент Л. Кучма	7,1 %	16,7%	32,3 %	15,0%	27,3 %	1,5%
Адміністрація Президента	2,7 %	9,2 %	28,0 %	19,8%	37,4%	2,9 %
Верховна Рада	3,1 %	9,6 %	22,2 %	23,6%	40,9 %	0,6 %
Уряд	3,0 %	10,6%	26,3 %	20,9 %	37,8 %	1,4%
Судові органи	4,1%	13,2%	29,3 %	18,2%	32,8 %	2,5 %
Органи прокуратури	4,7 %	14,8 %	29,7 %	17,0%	31,4%	2,4 %
Органи міліції	4,7 %	13,1 %	25,3 %	19,5%	35,6%	1,9%
Армія	13,5%	26,1 %	29,1 %	11,1 %	17,9%	2,1 %
Церква	27,6 %	22,8 %	26,0 %	7,9 %	14,3 %	1,4%
Ваша обласна Рада	3,8 %	10,7%	25,9 %	22,3 %	35,8 %	1,4%
Голова адміністрації Вашої області	4,6%	10,7%	28,2 %	18,8%	33,5 %	4,3 %

ністю довіряю» і «скоріше довіряю, ніж не довіряю», так само зробимо і з пунктами недовіри, тобто «скоріше не довіряю, ніж довіряю» і «зовсім не довіряю». Пункти «важко сказати напевно» та «не пам'ятаю такого» свідчать про незацікавленість, байдужість до цього питання взагалі, тому їх ми теж об'єднаємо. Далі підрахуємо середній бал за цими об'єднаними показниками окремо для політичних діячів і окремо для інституцій, включаючи туди й Главу держави. Причому церкву, як інституцію не політичну, а духовну, не будемо брати до уваги.

У нас з'явилася така умовна таблиця:

Об'єкт	Довіряю	Не довіряю	Байдуже
Політичні діячі	10,29%	23,91%	65,67 %
Владні інституції	18,6%	51,66%	29,73 %

Якщо порівнювати показники довіри, то виходить, що більший відсоток опитуваних довіряє інституціям, ніж конкретним діячам, тобто людина користується меншою довірою, ніж абстрактна, відчужена, інституціалізована форма. Але це

тільки з одного боку. Якщо порівняти відсоток недовіри, то цим самим інституціям теж не довіряє більша кількість людей, ніж конкретним, живим, впливовим у галузі політики людям. Така суперечність трапляється насамперед за рахунок третьої позиції, яку ми умовно назвали «байдужість». Але сама ця позиція збільшується передусім завдяки тому, що інституції, на відміну від особистостей, більш відомі, це цілком природно. Можна не знати навіть впливову у політичному житті людину, але з державними структурами ми все ж зустрічаємося, навіть якщо й не маємо такого бажання.

Але з цих опитувань можна зробити висновок, що сучасні українці розраховують насамперед на себе, проте тоді важко зрозуміти те, що вони не дуже рішуче налаштовані відстоювати свої права, а, по-друге, на запитання «Чого ж Вам не вистачає?» - близько 85 % опитуваних відповіли «державного захисту від зниження рівня життя», і ця відповідь займає першу позицію. Навіть здоров'я не вистачає лише близько у 56 % опитаних. Усе це свідчить про те, що патерналістські настрої досить сильні у нашому суспільстві [8, 33].

Для порівняння рівня довіри до владних інституцій ми скористалися даними КМІС за квітень 2007 року ³.

Кабінету Міністрів України «повністю довіряє» - 12 % дорослого населення України, «скоріше довіряє» - 20,4 %, «важко сказати напевно, чи довіряє, чи ні» - 22,0 %, «скоріше не довіряє» - 21,3 %, «повністю не довіряє» - 22,4 %, «немає відповіді» - 1,9 %.

Верховній Раді України «повністю довіряє» - 7,4 %, «скоріше довіряє» - 20,2 %, «важко сказати напевно, чи довіряє, чи ні» - 21,9 %, «скоріше не довіряє» - 23,4 %, «повністю не довіряє» - 25,2 %, «немає відповіді» - 1,9 %.

Президенту України «повністю довіряє» - 13,8 %, «скоріше довіряє» - 17,8 %, «важко сказати напевно, чи довіряє, чи ні» - 17,1 %, «скоріше не довіряє» - 20,5 %, «повністю не довіряє» - 29,2 %, «немає відповіді» - 1,5 %.

Практичні проблеми формування демократичної політичної культури в Україні

Одним з уроків розвитку України як самостійної держави може бути висновок про те, що неодмінною передумовою прогресивних перетворень є зміни у свідомості громадян, які відбуваються поступово і спонтанно, але і під цілеспрямованим державним освітнім і виховним впливом.

Такий вплив має здійснюватися не як партійна пропаганда чи ідеологічне навіювання, він має бути самостійною й важливою галуззю державної, урядової політики. Не тільки стадія трансформації суспільства, а й подальше стабільне й урівноважене його існування на засадах справедливості і права потребує перманентного функціонування загальнодержавної системи громадянської освіти.

Головне її завдання - формування культури критичної лояльності й конституційної освіченості, громадянська соціалізація особистості, формування громадянської культури демократичного типу, ознаками якої є законслухняне, лояльне і разом з тим вимогливе і критичне ставлення людей до інституцій влади та їхніх настанов, цінування особистості своїх інтересів і позицій, прагнення і здатність сприймати свободу як найвищу цінність буття, готовність і вміння їх захищати і здійснювати.

Освічене громадянство, якому властиве розвинуте почуття власної гідності, знання своїх прав і обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є доконечною засадою встановлення демократичного й благополучного суспільства. Для демократизації суспільного ладу не досить самого тільки здобуття влади прогресивною, розумною й відповідальною політичною силою, партією або лідером. Не досить тут і самих тільки справедливих законів. Адже дотримуватися цих законів, жити у визначених ними умовах доводиться саме пересічним громадянам. Отож від їхнього ставлення до існуючого порядку, чинних правил і норм, від знання й визнання цих норм і залежить урешті-решт їх дієвість, здійснення ідеалів справедливості.

Важливим рівнем виховання має бути знайомство з глобальними проблемами й загрозами, глобальне мислення. Зв'язок між екологічною кризою й кризою обов'язку. «Ми зобов'язані невідкладно почати рух до нашої нової культури, поки не сталося безповоротного руйнування соціального й екологічного середовища. І на політичних лідерах лежить відповідальність за негайні дії, їм належить прислухатися до розумної поради вчених, мислителів і релігійних діячів» [10, 17]. Необхідно сприяти створенню «глобальної системи освіти шляхом розробки педагогічних методів і матеріалів, заснованих на морально-етичних аспектах життя світового співтовариства, які відкидають стереотипи воєнізованої культури» [10, 18].

Політична соціалізація - «поступове засвоєння особистістю чи соціальною групою норм політичної культури, видів, можливостей політичної

³ Дані КМІС, 2007 р.

діяльності, прийняття на себе певної ролі в політиці» [7, 96]. Це відбувається через інтеграцію індивіда у політичну систему, наслідування політичної культури, культурну трансмісію.

Сприйняття суспільної влади, ставлення до неї громадян, а отже, її легітимація, значною мірою залежать від того, під впливом якого з головних чинників формування політичної свідомості воно відбувається - політичної пропаганди чи політологічної просвіти. У першому випадку має місце аксіологічно-вибіркове ставлення до влади (коли її імперативність виявляється залежною від того, «наші» зараз при владі чи «не наші», «правильні» вони ухвалюють рішення чи ні), у другому ж - закладаються можливості для дійсної, іманентної справжній владі, її суверенності, категоричної імперативності, монопольної авторитетності.

У демократичному суспільстві легальне існування на рівних засадах і принципах плюралізму різноманітних ідеологічних течій та партійно-політичних позицій, ініційована ними розшаровуюча стихія мають врівноважуватися силами, які справляють інтегративний, державницький вплив в інтересах цілого суспільства, а не якоїсь окремої його частини (одним із таких інтересів є ефективна й легітимна влада).

Найважливіші завдання «transforming societies» - формування демократичної культури визнання демократичних інституцій [3, 167].

Чи не найголовніша закономірність демократичної модернізації суспільства, найперша засада переходу держави до цивілізованих її форм полягає у зміні менталітету, способу мислення суспільства, ціннісних орієнтацій його членів. «Народ, який різко порвав зі своїм минулим, скоро підпадає під вплив сильної реакції, яка змушує його відступати. Щоб переворот був міцний, треба змінити не уряд, а звичаї», - писав Монтеск'є [11, 26]. Найпершою умовою демократичності суспільства є демократична настроєність громадянства, відповідний рівень громадянської культури. Демократія - це ще й стан світосприйняття та самовідчуття людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки, про засади авторитетності влади. Демократія, влада народу, буває такою, якими є самі люди.

Досвід вітчизняного парламентаризму свідчить, що відчутний антиавторитетний вплив чинить ще й фахова некваліфікованість, низька загальна культура політиків, нецінування громадянської свободи, перекручене її розуміння.

Пора припинити безперестанку ставити «сміслотвірні» запитання «Куди йдемо?», «Що будемо?», а розпочати конкретний рух. Щодо формування політичної культури, а конкретніше -

культури громадянськості, цей рух має полягати у широкому, загальноосвітньому вивченні прав людини, прийнятних способів їх здійснення, існуючої політичної системи, Конституції, правил виборчої кампанії, поширенні юридичних знань, вихованні патріотизму. Саме громадянська і саме освіта може бути тим дієвим і прийнятним способом формуючого впливу держави на розвиток політичної культури, її «втручання» у справи громадянського суспільства. При цьому, говорячи про державний формуючий вплив, маємо на увазі не самий тільки уряд, чиновників, чи істеблшмент. Ознака державності тут полягає в неупередженій понадпартійності, ідеологічній нейтральності, загальнонаціональному масштабі, бюджетному забезпеченні, а головне - у відповідальності за зміст, спрямованість і якість формуючого впливу.

Культура громадянськості як важливий чинник легітимації влади у демократичному суспільстві буває наслідком систематичного, методично й концептуально обгрунтованого, позаідеологічного освітнього впливу на всі верстви населення, здійснюваного від імені держави, державними засобами й коштами. Практика такого впливу, «освіти громадян» (civic education, civics) поширена в багатьох західних країнах, що значною мірою сприяє збереженню демократизму й стабільності. Особливо ж необхідною система громадянської освіти буває для суспільства перехідного, де вона не тільки підтримує, а й закладає основи демократичної ментальності. Складовою процесів демократизації, а так само й подальшого стабільного і врівноваженого його існування на засадах справедливості і права, має бути функціонування загальнодержавної системи громадянської освіти, що здійснюється державними закладами, на яку щонайменшою мірою впливають стихія та кон'юнктура політичних змагань. Викладання політичних знань тут адресоване якомога більш широкому колові громадян і покликане формувати елементарну конституційну грамотність, сприяти піднесенню культури громадянськості, політичній соціалізації молоді, плекати відповідні новому суспільству ідеали, моральні й політичні цінності.

Одним із уроків розвитку України як самостійної держави може бути висновок про те, що неодмінною передумовою прогресивних перетворень є зміни у свідомості громадян під цілеспрямованим державним освітнім і виховним впливом. Такий вплив має здійснюватися не як партійна пропаганда чи ідеологічне нав'ювання, а бути самостійною галуззю загальнонаціональної урядової політики. «Політика має стати більш педагогічною, перетворитися на педагогіку» [15, 31].

У формуванні політичної культури значну роль покликані відіграти освітні заклади, установи культури, засоби масової інформації, громадські (так звані неурядові) організації - «третій сектор». Але перш за все наголос тут належить робити на громадянській освіті, що є одним із потужних засобів формування політичної культури в суспільстві. Здійснення процесу формування політичної культури через освітню систему надає йому цілеспрямованої, методично вивіреної форми, дозволяє ефективно мобілізувати адекватні фактори.

Формування політичної культури в суспільстві значною мірою відбувається під впливом чинників, що належать до загальнокультурного процесу в ньому.

Метою політологічної просвіти, здійснюваної переважно через загальноосвітні заклади, незалежні засоби масової інформації, її наслідком постає громадянин, член правового суспільства, демократичної держави, особа, яка відчуває й цінує свою свободу, здатна сама обирати собі пріоритети в житті й має простір для такого вибору, має право на помилку в ньому й шанс на її виправлення, яка усвідомлює цінність людської гідності й сталих суспільних взаємозв'язків та функцій, спроможна їх захищати й відстоювати. Громадянська освіта покликана вселяти в людей упевненість, віру у власні сили, у власну спроможність оптимально, відповідно до національного духу і традицій влаштовувати спільне життя, шанувати цінності демократизму й злагоди.

Реформування українського суспільства позначилося, зокрема, широкою практикою всіяких семінарів, «круглих столів», шкіл, виходом низки публікацій, головним завданням яких було навчити, як брати участь у виборчому процесі. Але досі освітні ініціативи належать переважно окремим партіям і політичним силам, здійснюються напередодні чергових виборів і спрямовані перш за все на *обслуговування претендентів* на обрання, на здобуття чиєїсь окремої перемоги. Електоральна дидактика спрямована на здобуття навичок проведення виборчої кампанії, технологій впливу на громадську думку, вміння за будь-яку ціну домагатися більшості голосів.

Колишній директор програм Міжнародного Фонду виборчих систем у Європі та Азії Джуліана Пілон зазначила, що громадянська освіта у нових суспільствах повинна вирішувати завдання «змінити виборця таким чином, щоб він став сміливим, підтримував співробітництво, став шляхетною людиною, яка може приймати свої власні рішення на підставі своїх власних думок, яка без страху може оспорити думки іншої людини, але при цьому поважати її саму і її думки; яка може змінити

свої погляди, якщо факти виправдовують цю зміну, і могла б приєднатися до інших, якби спільні зусилля були б більш ефективними, ніж діяльність на самоті. Іншими словами, результатом громадянської освіти повинно бути формування іншої людини, людини демократичної (*homo democraticus*)» [13, 13-14].

Здійснення політико-освітньої роботи треба не лише наповнити новим, демократичним змістом, але й надати йому нових форм, запровадити в нього сучасні методики, такі як ділові ігри, ситуативні методи, інтерактивні прийоми навчання.

Важко погодитися з тим, що підвищувати політичну культуру означає долати байдужість українців до політичних партій, підбурювати їх до участі у нескінченних зборах партійних осередків, мітингах, збираннях підписів чи в чомусь більш радикальному. До того ж, користуючись тільки критеріями залученості й активності, муситимемо зарахувати до розряду нерозвинених багато сучасних суспільств Заходу.

Ще часто зустрічається типове для недавнього минулого розуміння політичної культури й громадянської свідомості як беззастережної підтримки народом правлячого режиму, його непорушної вірності справі партії й ідеалам панівного політичного вчення, готовності самовіддано втілювати директивні настанови. Такі й подібні їм дефініції бувають логічним породженням філософії ототожнення держави та партії, підміни і підминання державних стандартів партійно-політичними інтенціями.

Тож не дивно, що можна почути заклики до цілковитого роздержавлення політико-освітніх процесів в українському суспільстві, наполягання на тому, що демократична політична культура може бути сформована тільки за умов цілковитої відсутності будь-якого офіційного директивного впливу, за умов самоплинності й навіть стихійності політичного буття та мислення. Однак визнання спонтанно-екзистенційного характеру обумовленості форм політичної свідомості не означає заперечення активної ролі держави у становленні демократичного типу політичної культури, можливості й прийнятності цілеспрямованого творення у цій сфері. Воно має бути лише запереченням пріснопам'ятної практики партполітпросу з властивою їй претензією на всеохоплююче й обов'язкове засвоєння населенням ідеологічної доктрини однієї партії, піднесення її до загальнодержавного, загальнонаціонального рівня. Послужити розв'язанню дилеми вільного, недирективного та, з другого боку, організуючого й регулюючого начал у становленні політичної культури може ідея про розрізнення партійно-політичного та державного начал суспільного життя.

Коли говорять про політичну культуру, найчастіше політичне розуміють як синонім соціального взагалі, культуру існування громадою, цілісним соціумом, що неодмінно потребує регламентування, встановлення і дотримання певних, обов'язкових для всіх норм і правил, того, що називають правом. Альтернативою такого політичного може бути антисоціальне, аномічне. Проте політичне - це ще і класова, групова корпоративність, упереджена партійність. Її запереченням буває аполітичність, але іншим крайнім її вираженням постає політизованість.

Таке розрізнення двох смислів політичного жодним чином не означає розстановки аксіологічних акцентів. Адже культура партійної політичності, як ідейне відбиття розшарованості суспільства, конфронтації і конкуренції груп і верств, є формою їх конкретної самоідентифікації, важливим каналом політичної соціалізації, засвоєння суб'єктом норм політичної культури, стандартів політичної діяльності, прийняття на себе певної ролі в політиці. Вираженням саме такої культури буває політична активність як готовність і спроможність індивідів і груп відстоювати їхні корпоративні інтереси.

У загальному сенсі класова, ідеологізована, догматична свідомість, безкомпромісно принципове сповідання корпоративних ідеологем - це теж форма культури. Це культура політизованості. Віддаючи їй належне, її все-таки слід сприймати не як мету, а як *засіб* встановлення і дотримання певного суспільного ладу, державницьких цінностей.

Легальне існування на рівних засадах, на принципах плюралізму різноманітних ідеологічних течій та партійно-політичних позицій, здійснюваний ними розшаровуючий вплив у демократичному суспільстві належить врівноважувати силами, які мають державницьке, інтегративне значення, діють в інтересах цілого суспільства, а не якоїсь окремої його частини.

Вираженням такого державницького ставлення до суспільних проблем є, зокрема, культура громадянськості, яка, будучи складовою політичної культури у загальносоціальному сенсі, все ж перебуває у дуальній опозиції щодо культури політичності. Культура громадянськості виражає ставлення населення не до корпоративних візаві, а до влади, продукованих нею законів, цілого існуючого порядку, до власних прав і можливостей, до суспільних норм і необхідності їх дотримуватися, готовність і вміння вимагати від держави виконання її функцій. Зміст культури громадянськості складають знання про влаштування держави, існуючої політичної системи, головних конституційних і законодавчих регламентів та процедур політич-

ного (зокрема, виборчого) процесу, про права й обов'язки громадян. Її індикаторами можуть бути, наприклад, міра лояльності у ставленні до нормативів існуючої політичної системи, готовність перебувати в чинних правових межах чи, навпаки, схильність вдатися до нелегітимних форм опору владі та захисту власних інтересів.

Важливим засобом формування культури політичності є пропаганда, що здійснюється, виходячи з окремих інтересів якоїсь партії, певної політичної сили, з вимог певної ідеологічної доктрини. Відповідно, зміст політико-ідеологічного, пропагандистського впливу складає виправдання й теоретичне обґрунтування певного партійного курсу, формування підтримки та готовності мас включитися в його здійснення. Такий вплив є окремою справою самих партій та політичних сил і не може, не повинен бути обов'язковим для всіх громадян, а тим паче здійснюватися з використанням державних засобів, загальнонаціональних освітніх структур та коштів.

Результатом громадянської освіти має бути формування іншої людини, людини демократичної.

У формуванні політичної культури значну роль покликані відіграти освітні заклади, установи культури, засоби масової інформації, громадські (неурядові) організації - «третьій сектор».

Політики, які ухвалюють рішення, не можуть не усвідомлювати, що на компроматі, на «підкилимових», закулісних іграх, навіть на майстерності виборчих технологій неможливо побудувати розвинуту політичну систему. Тим більше виховати громадянську свідомість.

Умонастрої народу є не лише найголовнішим чинником державного будівництва, але й ледве не найпотужнішим ресурсом актуально господарського життя.

Висновки

Будь-які сторони суспільного життя людини, включаючи й економічну, і соціальну, і духовну, безпосередньо залежать від загальнокультурного стану суспільства. І розвиток кожної з них, з одного боку, обумовлює всі інші, а з другого - є обумовленим усіма іншими. Тобто реальний прорив, вихід із будь-якого соціального становища, незалежно від того, подобається нам воно чи ні, є у гармонійному культурному розвитку суспільства. Це не в останню чергу стосується й національної безпеки, бо, як писав Нікколо Макіавеллі ще в добу Відродження, національна безпека є однією з найбільш значущих цінностей у державі поряд із національною незалежністю та упорядкованою конституцією. Проте не варто забувати, що самі принципи національної безпеки створюються

суб'єктами культури та у відповідному культурному середовищі, а отже, для того щоб вони не залишилися на папері, вони теж повинні виходити з культурних реалій сьогодення.

Дотримання цих вимог передбачає насамперед культурну відповідальність суб'єктів політичного процесу. Чому саме політичного процесу? Бо політика є такою сферою людської активності, яка в сучасному світі цивілізації охоплює всі сфери людського життя, вирішує, нехай тимчасово, напрямки розвитку суспільства в цілому й окремих його боків, має, хоч знову тимчасовий, вплив на розвиток самої культури. Тут ми стикаємося з певним видимим протиріччям: політика обумовлює культурний розвиток, але сама може розвиватися лише на культурній основі. Видимість цієї суперечності зумовлює й деякі перекоєчення, подібні до тих, які ми вже розглядали.

Саме культурні цінності є тим остаточним критерієм, за яким оцінюються людські дії, і політична діяльність тут не є винятком. Культурні норми будь-якого суспільства ніколи не збігаються і не можуть повністю збігатися із загальнокультурними цінностями. Тому розбіжність норм і цінностей у суспільстві є критерієм оцінки самого цього суспільства. Від культурної розвиненості, тобто наближеності норм до цінностей, залежить спрямованість будь-якої людської діяльності у межах певного суспільства або, якщо його розглядати з боку функціонування, локальної культури.

Формування політичної культури в суспільстві значною мірою відбувається під впливом чинників, що належать до загальнокультурного процесу в ньому. Знання, визнання й цінування достоїнств і здобутків цивілізації (зокрема, таких, як суспільна злагода, права людини, свобода, соціальні гарантії тощо), поширення належного рівня моральності, художніх смаків, зрештою, освіченості (в т. ч. і політичної - знання державних норм і власних прав,

демократичних процедур і способів здійснення тієї чи іншої політичної акції) впливають на такі суттєві параметри політичної культури, як толерантність, плюралізм, готовність до компромісу, формують певний стан громадянськості як законслухняності, дотримання обов'язків, цінування прав і вимогливої критичності, зрештою, патріотизму.

Підвищенню культури плебісцитарної легітимації влади в Україні сприятиме розбудова системи громадянської освіти, предметне коло якої визначатиметься вивченням Конституції України, документів, що виражають права людини й механізми їх здійснення, отриманням знань, пов'язаних із політичними виборами, роз'ясненням урядової політики тощо, перетворенням політики на педагогіку. Політична культура громадян є вагомим показником стану державної стабільності і суттєвим її чинником. Від наявних у ній стандартів і стереотипів значною мірою залежить забезпечення національної безпеки, дотримання державних законів, здійснення урядового курсу й окремих його програм. Освічене громадянство, якому властиві розвинуте почуття власної гідності, знання своїх прав і обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є доконечною засадою встановлення демократичного й благополучного суспільства, легітимації влади. Стабільність і безпека в суспільстві, демократичність існуючого ладу, дотримання конституційного порядку, формування розвинутого громадянського суспільства забезпечуються не самим тільки завоюванням державної влади справедливою й відповідальною політичною силою, партією чи лідером, не тільки ухваленням правових і справедливих законів, а ще й ставленням громадян до влади, до існуючого порядку й чинних імперативів, їхнім знанням і визнанням суспільних норм, готовністю їх дотримуватися, усім тим, що складає культуру громадянськості.

1. Алексеева Т. Власть и легитимность (Эволюция немарксистских подходов в современной английской политической философии) // Власть. Философско-политические аспекты. - М.: Ин-т философии РАН, 1989.
2. Арнольдов А. И., Батунский М. А., Межуев В. М. Культура // Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983.
3. Артемьева О. В. Демократия в России и Америке // Вопросы философии, - 1996. - № 6.
4. Ахиезер А. С. Об особенностях современного философствования (Взгляд из России) // Вопросы философии, - 1995. - № 12.
5. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян. - СПб.: Алтейя, 1995. - С. 377.
6. Горький В. Дещо про історію з історією філософії (Суб'єктивні роздуми з приводу ювілею) // Магістеріум. - Історико-філософські студії. - Вип. 1- К.: Stylos, 1998.

7. Демидов А. И., Федосеев А. А. Основы политологии: Учеб. пособие. - М.: Высшая школа, 1995.
8. Демократичні ініціативи. - Політичний портрет України. - К., 1998. - № 20. - С. 33.
9. Культура и развитие человека / Отв. ред. В. П. Иванов, - К.: Наук. думка, 1989. - 320 с.
10. Майор Ф. Воспитание - сверхзадача человечества // Наука и жизнь. - 1990. - № 4.
11. Монтескье. О духе законов. - СПб., 1900. - Ч. I. - Кн. I. - 26.
12. Передвиборні настрої в Україні наприкінці 97-го (соц. дослідження). - Національний університет «Кієво-Могилянська академія» (кафедра соціології), Київський міжнародний інститут соціології, 1997.
13. Плон Док. Дж. Глобальна революція та потреба у громадянській освіті у колишньому Радянському блоці. - К.: IFES, 1995.

14. Рассел Б. Власть. Новый социальный анализ.- К.: «Стэп-К», 1996. - С. 5-6.
15. Философия и политика (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии.- 1996. - № 1. - С. 31.
16. Франк С. Л. По ту сторону «правого» и «левого» // Новый мир.- 1990.- С. 218.
17. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. - М.: Русский язык, 1993.
18. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nation.- Princeton University Press, 1963.

S. Kyselov, S. Ryabov

POLITICAL CULTURE IN THE CONTEXT OF CULTURAL PROCESS IN UKRAINE

The article is devoted to the process of political culture being established in Ukraine. The authors completed the political analyses of the notions «political culture» and «civic culture».